

«Діти – майбутні будівничі комунізму»: ідеологічна казуїстика шкільної освіти в Україні (1950-ті – 1991 рр.)

Ю. О. Каганов, Запорізький національний університет

У статті аналізується роль шкільної освіти у вихованні «радянської людини» в Україні у другій половині ХХ ст. На матеріалах Галузевого державного архіву СБУ, центральних державних архівів, інтерв'ю автора простежено задуми та втілення ідеологізації навчання і виховання у школах УРСР. Досліджено бінарні конструкції освітньої моделі: «родина – школа», «централізація – формалізм», «постулати – нігілізм», «дружба народів – русифікація». У контексті ідеологізації шкільної освіти вивчено роль політехнізації навчання, вивчення гуманітарних дисциплін (історія, література), використання російської мови у викладанні. Акцентовується довготривалий вплив освіти на амбівалентність та роздвоєння свідомості, виховання людини середніх здібностей, вихолощування національного субстрату, прищеплення «окозамилювання», практики обходити правила. Встановлено опозиційний потенціал освіти, що виявив себе у період «перебудови». Дістала підтвердження теза про те, що скільки б людина не переконувалась у хибності шкільних постулатів, вона усе життя рахувалася з ними.

Ключові слова: ідеологія; шкільна освіта; УРСР; ідейно-виховні заходи; «радянська людина»

«Children are the future builders of Komunism»: ideologic casuisrty of secondary school education in Ukraine (1950s – 1991)

Yu. O. Kahanov, Zaporizhzhia National University

The key factors contributing to personal socialization traditionally include education, that along with family education has a great influence on formation of basic beliefs, values and patterns of behavior of a young person. The article presents a comprehensive study of a long-term effect of school education in Ukraine in the years 1950s – 1991, that is had on formation of a «Soviet person». The article is based on materials Records of the Branch Archive of the Security Service of Ukraine, Central State Archive, and author's interviews.

In mid-1950s Soviet general secondary education school was a social institute fully regulated and controlled by the party and the state. The school had a monopoly on inoculating the only right worldview to the children, since Soviet parents had no rights to convey their real understanding of the society to the children. The core of the Soviet school model was centralization and unification. Developing skills of promoting creativity was hardly the direct target of secondary school education. The task was quite the opposite – to shape up a personality in compliance with a certain standard and within a common template of human behavior and political views. The dogmatism of the Soviet school model was hampering the development of critical thinking at its very beginning. Instead of it, the ideological content of school curriculum and the overall educational process, that was aimed at constructing of a “new person”, was mostly taken with indifference. The growing number of events correlated with the increased formalism of their implementation and introduction.

As a result, the positions of double standards and divergence of words and actions was planted in schoolchildren's minds. Consequently, it created the single-source model of social behavior in the minds of schoolchildren. Under the strict regulation the school was orientated towards creating average looks, the person with average talents.

Pupils were taught the idea that the only way of being and developing of the Ukrainian nation is solely being in a family of the USSR nations headed by the Russian nation. The means of developing the “friendship of peoples” was the usage of the Russian language as the language of international communication, that de facto in the years 1950s – 1980s with different intensity and scale became the content of russification.

The article proves the continuity of value beliefs promoted by the Soviet secondary school, because no matter how much the sure person is of the falsehood of school precepts, they would live their future lives in terms of these principles.

Keywords: education; school; USSR; ideology; dogmatism; russification; the «Soviet person»

«Дети – будущие строители коммунизма»: идеологическая казуистика школьного образования в Украине (1950-е – 1991 гг.)

Ю. О. Каганов, Запорожский национальный университет

В статье анализируется роль школьного образования в воспитании «советского человека» в Украине во второй половине XX в. На материалах Отраслевого государственного архива СБУ, центральных государственных архивов, интервью автора прослежены замыслы и воплощение идеологизации обучения и воспитания в школах УССР. Исследованы бинарные конструкции образовательной модели: «семья – школа», «централизация – формализм», «постулаты – нигилизм», «дружба народов – русификация». В контексте идеологизации школьного образования изучена роль политехнизации обучения, изучения гуманитарных дисциплин (история, литература), использование русского языка в преподавании. Акцентируется долговременное воздействие образования на амбивалентность и раздвоение сознания, воспитание человека средних способностей, выхолащивание национального субстрата, прививание «очковтирательства», практики обходить правила. Установлен оппозиционный потенциал образования, который проявил себя в период «перестройки». Получил подтверждение тезис о том, что сколько бы человек не убеждался в ошибочности школьных постулатов, он всю жизнь считался с ними.

Ключевые слова: идеология; школьное образование; УССР; идейно-воспитательные мероприятия; «советский человек»

Постановка проблеми.

Серед ключових чинників соціалізації особистості традиційно виділяють освіту, яка поряд із родинним вихованням справляє потужний вплив на формування засадничих уявлень, цінностей, моделей поведінки молодої людини.

Складність наукового аналізу радянської системи освіти полягає в тому, що в українському суспільстві на побутовому рівні дотепер існують стійкі переконання щодо наближеної до ідеалу системи середньої і вищої освіти в УРСР. Ґрунтовність базових знань, роками стабільні підходи у навчанні, ностальгійні відчуття власної молодості – весь цей, далеко неповний, перелік архетипів, що побутують у свідомості покоління, яке є продуктом цієї освіти, гальмують неупереджений погляд вчених на природу радянської освітньої моделі. У представлений статті здійснюється спроба охопити у фокусі дослідницької уваги процеси в системі шкільної освіти УРСР 1950-х – 1991 рр.

Мета дослідження.

Метою дослідження є пошук відповідей на питання, яким чином, якою мірою та з яким результатом школа радянської України виконала покладену на неї партією і державою високу місію виховання «нової людини».

Аналіз досліджень і публікацій.

Основу джерельної бази статті становлять архівні матеріали фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, матеріали власних інтерв'ювань автора.

Попри те, що на сьогодні напрацьовано солідну фактологічну базу з питань історії, теорії, дидактики процесу навчання і виховання у школі, у заявленому ракурсі проблематика ще недостатньо досліджена у вітчизняній історіографії. При написанні автор спирався на теоретичні позиції

соціальної антропології та історії повсякденності, представлені дослідженнями О. Іваницької [12], К. Келлі [21], О. Хархордині [33], О. Юрчака [46]. Широкий ракурс формування «Homo Sovieticus» репрезентують роботи П. Вайля і О. Геніса [3], М. Геллера [10]. Порівняльний аналіз дитинства в СРСР і США являє монографія американського психолога Урі Бронфенбреннер, написана за результатами вивчення радянських дітей під наглядом працівників КДБ [2].

Виклад основного матеріалу.

Першочергова роль школи у становленні громадянина в радянському суспільстві виступала одним із пріоритетів державної політики, не поступаючись, а в більшості випадків перевищуючи значення сімейного виховання.

Модель протиставлення шкільного і сімейного досвіду як офіційного / неофіційного, індоктринуючого / вільного є доволі поширеною при обговореннях радянського дитинства [24, с. 454].

Автор книги «Два мира детства. Дети в США и СССР» американський психолог Урі Бронфенбреннер завіряв читачів у тому, що радянські методи виховання могутні, ефективні і детально розроблені. Він шанобливо визнавав, що у виховання є чітка мета – «формування комуністичної моралі» і гаряче захоплювався зразковою поведінкою, гарними манерами, старанністю, дисципліною, альтруїзмом, колективізмом радянських дітей. «Дисципліна в колективі сприймається беззастережно, якою б суворою, з точки зору західних стандартів, вона не виглядала» [2, с. 52]. Психолог зазначив: «А краще всіх були учні шкіл-інтернатів. Домашні діти порушували правила «вкрай рідко», а учні інтернатів – «ще рідше і однаково чином зважають як на думку дорослих, так і дитячого колективу» [2, с. 53-54].

Бронфенбреннер, попри уникнення в своєму аналізі контексту авторитарного радянського суспільства, доходить важливого висновку: «родина в Радянському Союзі не є ані єдиним, ані навіть

головним уповноваженим суспільства з виховання дітей» [2, с. 11].

Ця позиція в СРСР обґрунтовувалась поглядами А. С. Макаренка, який категорично стверджував, що у суперечці родини і школи провідною є школа як представник державного виховання, науково обґрунтованого, організованого системного педагогічного впливу. «Поручитися, що родина виховає як слід, не можна. Говорити, що родина виховає як слід, не можна. Організуючим началом повинна бути школа як представниця державного виховання. Школа повинна керувати сім'єю». Не кожна мати здатна виховати свою дитину. Часом, сліпа материнська любов псує характер сина або дочки і вони ростуть далекими нашому радянському суспільству егоїстами» [23, с. 453]. Таким чином у радянській родині відняли значну частину виховних повноважень.

Як гасло і керівництво до дії сприймалось твердження, що у радянській родині не може бути більш важливого, більш почесного обов'язку перед народом і країною, ніж обов'язок виховати своїх дітей відданими патріотами та інтернаціоналістами, активними будівничими комуністичного суспільства [34, арк. 64].

За словами російської дослідниці Олени Іваницької, «у радянських родинах все політичне було табуовано. Батьки пропонували дітям мовчати й не думати «про це», а висловлюватися тільки на вимогу уповноваженої особи (вихователя, вчителя, піонервожатого) і тільки тими словами, які були заучені колись» [12, с. 12].

Батьківські збори були, по суті, місцем, де батьків інформували про досягнення учнів і в деяких випадках засуджували, іноді привселюдно, за їхні недоліки як батьків.

Партія і держава докоряла, серед іншого, й тим, що родина, на відміну від школи, орієнтує дітей на інтелектуальну працю у майбутньому.

Відділ шкіл і вузів Запорізького обкому КП України у вересні 1957 р. писав: «Треба ще провести велику роз'яснювальну роботу з питань трудового виховання в сім'ї, із викорінення шкідливих, міщанських поглядів деяких батьків на працю. Ці батьки прищеплюють своїм дітям думку про те, що їх ідеалом повинна бути тільки «інтелігентна» професія, пов'язана з «чистою» роботою. Замість того, щоб із дитинства виховувати презирство до дармоїдів, які поїдають чужу працю, такі батьки сприяють перетворенню своїх дітей у дармоїдів. Деякі юнаки і дівчата, завдяки неправильному вихованню в сім'ї, вважають для себе приниженням займатися фізичною працею і шукають тільки «чисту» роботу, а, не знайшовши такої, живуть на утриманні батьків, ведуть паразитичний спосіб життя. Однак, не ці «маміні» синки й дочки визначають суть радянської молоді наших днів...» [42, арк. 255].

В. О. Сухомлинський єдиний із радянських педагогів виступив проти постанови ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР від 15 лютого 1960 р. «Про організацію шкіл із продовженим днем», відповід-

но до якого комуністична партія вважала за необхідне з метою подальшого поліпшення суспільного виховання дітей створювати в містах, робочих селищах і сільській місцевості школи, в яких діти будуть перебувати під спостереженням педагогів протягом усього дня. Сухомлинський вважав, що після уроків діти повинні перебувати під спостереженням батьків, дідусів і бабусь, старших братів та сестер, що вони повинні відпочити в родині від цілеспрямованого державного, чиновницького впливу [13].

За словами Л. М. Сіднева, ідея підпорядкованої ролі сім'ї у вихованні є хибною хоча б із тієї точки зору, що сім'я, поряд із виробництвом і суспільством у цілому, є замовником школи [29, с. 36].

Загальновідомим стрижнем радянської освітньої моделі була централізація і уніфікація. Така матриця здавалася цілком органічною в суспільно-політичних умовах радянського авторитарного ладу.

На середину 50-х років радянська загальноосвітня школа була соціальним інститутом, повністю регламентованим і контролюваним партією та державою.

«Велике лихо радянського шкільництва – його воістину залізобетонна централізація. Усе, як в армії. То чи випадково, що в доповіді на останньому вчительському з'їзді так часто звучала фраза: «усі підрозділи радянської освіти»? Як тут не вигукнути: «Підрозділи вишукані й чекають наказу!», – писав Борис Степанишин [30].

На засіданні однієї з секцій республіканської науково-практичної конференції «Актуальні питання комуністичного виховання в умовах перебування», проведеної Інститутом філософії АН УРСР разом із товариством «Знання» в жовтні 1988 р. в Києві, багато хто з промовців знову й знову повертались до феномену Сталіна, прагнучи знайти відповідь на питання, чому був можливий культ особи в суспільстві, яке будує соціалізм. Усі думки в основному зводились до того, що згідно з ідеологією сталінізму в школі утвердилася конформістська система виховання. Розвиток здібностей, творчих нахилів не був прямою метою шкільного виховання. Навпаки, ставилось протилежне завдання: сформувати людину за певним стандартом, за якимось загальним шаблоном певної поведінки, відповідного світогляду, політичних поглядів. Усе, що не відповідало виробленому еталону, переслідували і рішуче знищували [29, с. 88].

Необхідність володіння «певною сумою знань» не заперечувалась ніколи: практична потреба у них була очевидна. Але навчання «знанням» носило завжди вторинний характер, було додатковим елементом виховання, переконання, формування. Історія радянської школи може розглядатися як історія пошуків найкращого сполучення виховання й освіти, як історія розробки засобів, що дозволяють перетворити освіту в носія виховання, пронизати всі навчальні предмети «ідейністю» [10].

В умовах жорстоких директивних настанов держави і відсутності суспільного контролю школа дедалі більше перетворювалася на консервативний соціальний інститут, діяльність якого була спрямована на захист і збереження існуючих порядків. Педагогіка також перетворювалася на науку про те, щоб пристосувати особистість до умов середовища, зробити слухняною ідеології, настановам можновладців [29, с. 48].

Окрім того, не слід переоцінювати зусилля педагогічних колективів у реалізації державної політики щодо комуністичного виховання.

Ознайомлення з документами відділу шкіл, відділу агітації і пропаганди ЦК КП України, Міністерства освіти Української РСР, зі звітами місцевих органів влади 1950-1980-х рр. щодо розвитку освіти формує первинне захоплення кількістю заходів і досягнень всієї педагогічної машини, причому не тільки щодо розвитку матеріально-технічної бази, а й стосовно ідейно-політичного, виховного характеру педагогічного процесу.

Парадоксальність ситуації полягає в тому, що зростання кількості заходів корелювало зі збільшенням формалізму їх проведення.

Окремі згадки про такий формалізм в ідейно-виховній роботі в середній школі подекуди, під грифами «таємно» і «цілком таємно», містився в партійних та радянських документах, матеріалах КДБ.

Формалізм у питаннях виховної роботи закладався вже у початковій школі. Яскравим прикладом є питання вчительки у 2 класі: «Діти, яке ми взяли зобов'язання на честь 70-річчя Великого Жовтня?». Відповідь: «Отримати 70 п'ятирок» [36, арк. 65].

Типовим є лист Міністерства освіти УРСР в ЦК «Про роботу органів народної освіти, педагогічних колективів шкіл із профілактики правопорушень серед учнів» від 5 вересня 1978 р., в якому зазначається, що «протягом останніх років у загальноосвітніх школах республіки значно збільшилася кількість учнів старших класів. Однак, деякі вчителі не враховують цієї обставини, використовують у виховній роботі застарілі форми й методи. Частина масових заходів у школах, особливо в класних колективах, проводиться формально, на низькому емоційному рівні, при цьому не завжди вивчаються результативність, вплив цих заходів на формування світогляду, ідейних переконань учнів, виховання норм поведінки і правил соціалістичного гуртожитку» [44, арк. 116].

«У більшості шкіл формально проводяться засідання комсомольських бюро, зборів. Нерідкісні випадки, коли комсомольці не мають доручень, не знають Гімну СРСР, УРСР, піонери – урочистих обіцянок юного піонера. Окремі педагогічні колективи захоплюються зовнішніми ефектами – оформленням тематичних альбомів, учнівських рефератів тощо, надмірно перевантажують школярів», – йшлося у доповідній записці «Про перебудову стилю керівництва закладами освіти у Нижньосірогозькому Херсонської області та Жо-

втневому м. Дніпропетровська районних відділах народної освіти у світлі вимог 27 з'їзду КПРС і 27 з'їзду Компартії України, Основних напрямів реформи загальноосвітньої і професійної школи» [36, арк. 166].

Ідеологічний зміст шкільної програми, весь ідейно-виховний процес, який був спрямований на конструювання ідейно правильної, нової радянської людини, сприймався здебільшого з байдужістю.

Практика проведення класних годин, занять з політінформації з розповідями останніх політичних новин із ідейно-правильних позицій, переклад статей з радянської преси було зведено на мінімум через глибоко рутинний і формальний характер цих дій. Учні часто просто не розуміли змісту багатьох кліше на кшталт «американський гегемонізм» і «сіоністська агресія». У той час, як висловлювати відкрито презирство чи незгоду на заняттях було ризиковано, адже за це могли серйозно покарати по лінії школи, батьків, піонерської і комсомольської організації, в учнів формувались стійкі звички повторення у потрібних ситуаціях завчених думок і слідування ритуалам.

Письменник і сценарист Станіслав Цалик у наданому нам інтерв'ю згадував свої шкільні роки: «У нашого 9 класу був «підшефний» 5 клас – от у них мені доручили щовітворка робити політінформації перед першим уроком. 10 хвилин! То було моє комсомольське завдання (кожен комсомолец мав виконувати певну роботу). І я, і мої слухачі-піонери, і їхня класна керівницка, яка була присутня, відчували, що то все для «галочки». П'ятикласники сиділи тихо, але слухали не уважно. Так само і я сам сидів на комсомольських зборах – тихо, не порушуючи дисципліни і не привертаючи до себе уваги. Відбував номер, як то кажуть. І більшість моїх однокласників теж. Єдине, коли я «включався» – коли починали когось кудись обирати. Комсомольське бюро, приміром. Або делегата, який після уроків має топати на якусь районну комсомольську конференцію (наприклад, із обговорення чергової книжки Брежнєва). Включався я в тому сенсі, щоб не прогавити момент і щоб раптом не обрали мене, бо я не хотів марнувати позашкільний час на подібне» [19].

С. Цалик зауважує: «Вплив цих заходів не був великим – робилося для «галочки», і то дуже відчувалося. Натомість це був корисний стартовий майданчик для тих, хто мріяв про комсомольську кар'єру – там можна було виявити активність, був шанс показати себе тощо».

Інший респондент, професор Гонконгського університету Анатолій Олексієнко, зазначає: «Ставлення до цих ідеологічних заходів було як до непотребу, до примусовки, чогось на догоду вчителю чи завучу. Коли вчитель і сам уникав цих 15-хвилин, бо, наприклад, завуч викликав, то так званий черговий по класу, чи староста, ставав на шухері, і дивився поки вчитель не повернеться, а всі інші або балділи, або списували домашнє завдання, або зубрили щось, бо знали, що викли-

чуть до дошки, або якісь анекдоти переповідали [14].

Слід зацентувати на загальновідомій тезі, що кількість заходів не гарантує відмінні результати у вихованні. Нескінченне повторення одних і тих самих істин нерідко є причиною внутрішнього психологічного неприйняття їх, а то й протесту вихованця.

На думку професора Каліфорнійського університету і Європейського університету у Санкт-Петербурзі Олега Хархордіна, вершиною такого формалізму й ритуальності можна вважати процедуру запровадженого 1969 р. Ленінського заліку. Ленінський залік включав у себе чотири компоненти: спочатку комсомолец приймав «особистий комплексний план» персонального розвитку на початку року, потім він реалізовував його протягом року; також протягом цього року проводились спеціальні «ленінські уроки», де комсомольці обговорювали з ветеранами партії і ВВВ роботи Леніна; рік завершувався «громадсько-політичною атестацією». Ленінський залік являв собою щорічний огляд учинків кожного учня з метою отримання офіційного знання про особистість кожного. Однак процедура в реальності виглядала настільки абсурдно, що атестація нерідко перетворювалась із обговорення розвитку особистості (на основі справ, продемонстрованих під час виконання особистого комплексного плану) у дрібне копання втомленими педагогами деталей особистого життя [33, с. 440-441].

Методологічно важливим є висновок Олега Хархордіна про те, що навіть якщо покоління радянської молоді не приймало цінності, нав'язувані у такій формі, тим не менше відтворювало фонові практики радянської культури, хоча б просто для того, що було зобов'язане проходити залік раз на рік [33, с. 442].

Формалізму сприяло також постійне роздвоєння свідомості, коли на уроці вчитель разом із учнями визначав своє ставлення до навколишньої дійсності через призму двох діаметрально протилежних ідеологій: комуністичної, яка ґрунтується на «найпередовішому науковому вченні марксизму-ленінізму», та буржуазної, що «відживає свій вік, але чинить жорстокий опір і з якою потрібно вести рішучу боротьбу» [26, с. 3].

Прикриттям низького «коефіцієнту корисної дії» багатьох виховних заходів ставало звичне окомилування, коли демонстрували прямий і буквальный зв'язок виховних бесід із правильними діями і вчинками учнів, як, наприклад, Запорізький обласний комітет КП України звітував у червні 1957 р. про виховну роботу в школах області: «Будучи класним керівником 10 класу Єлисеївської школи Андріївського району, тов. Шамрицька часто проводила з учнями бесіди на теми радянської національної гордості, морального вигляду молоді, дружби, товариства та інші, і тому в 1956 р. одна група юнаків, випускників цієї школи, виїхала в Донбас, а друга організувалась у будівельну бригаду в колгоспі «Комунар» [43, с.

129].

Формалізм ідейно-виховних заходів компенсувався пафосом промов і виступів. У нашій статті «Радянський мовний дискурс: політико-ідеологічні особливості та протидія» ми аналізували соціальні, психологічні, ідеологічні аспекти мови тоталітарного суспільства та комунікації «по-радянськи». Виступи партійних і радянських лідерів із питань шкільної освіти, так само як і промови самих вчителів на різного роду офіційних зібраннях, яскраво підтверджують аналізовані нами теоретичні позиції щодо радянської бюрократичної мови, такі як монологічність, ритуальність, закритість, директивність, наявність єдиної колективної точки зору, постійні вогнища напруги, деформації мовної картини світу, яку відрізняють примітивізм, однонаправлений рух часу, замкнутість простору, міфологізм [20].

Короткою ілюстрацією такого радянського мовного дискурсу може слугувати репліка з промови В. В. Щербицького на IV з'їзді вчителів УРСР: «Учитель покликаний запалити розум і серця підрастаючого покоління незгасним жовтневим вогнем революційного оновлення світу, поезією праці в ім'я комунізму, передати йому золоту скарбницю моральних цінностей більшовиків» [27, с. 11].

Описаний формалізм ідейно-виховних заходів тісно пов'язаний із явищем, названим антропологом, професором Каліфорнійського університету Олексієм Юрчаком «перформативним зсувом» [46, с. 25], коли переважало відтворення форми ідеологічного висловлювання, ритуалу або символу, офіційної практики, у першу чергу, на рівні форми, при цьому їх смисл зміщувався, стаючи відмінним від буквально «заявленого» смислу.

Респонденти, які займалися комсомольською роботою, вказують, що плануючи і проводячи заходи, вони усвідомлювали, що буквальный смисл ритуалів і текстів був набагато менш важливим, порівняно з чітким дотриманням їх форми, стандартизованості, процедури і звітності.

Так, Олексій Гарань згадує: «З четвертого ж класу я почав вести «політінформації». Була така форма роботи на виробництвах, у вузах, зараз це виглядає дико, але радянська індоктринація починалася у школі. Тоді була війна у В'єтнамі, і я пам'ятаю, що я читав щось в газетах, виходив перед класом і розповідав. Зрозуміло, що все це були «переспіви» радянських газет, але принаймні така форма пробуджувала інтерес до того, що відбувається в світі» [17].

На фоні формалізму ідеологічних заходів кардинальне, що починає відбуватися з молодіжного спільнотою – це проникнення у свідомість позицій подвійної моралі. Учням все частіше доводилося знаходитися в ситуації розбіжності слів і вчинків, що, як ціннісний архетип, закладалося у свідомість, при чому як безальтернативна модель поведінки у суспільстві.

За висловом Катріони Келлі, «пізньюрадянська школа готувала учнів до світу, в якому було вла-

ство обходити правила і деідеологізувати внутрішнє життя» [21].

Слід зауважити, що в умовах суворої регламентації школи було зорієнтовано на виховання середняка, людини середніх здібностей. Цю настанову видавали за демократичність системи освіти, оголошували втіленням соціальної рівності [29, с. 88].

Формально декларуючи індивідуальний, диференційований підхід до учня, залежно від його рівня знань, рис характеру, радянська педагогіка «на виході» мала отримати середньостатистичну молоду людину. Тому ідея створення шкіл із певним нахилом, які б концентрували у своїх лавах визнаних педагогів, а в своїй роботі використовували експериментальні підходи і демократизм, неодмінно викликала насторогу партійних органів.

У 1963 р. було прийнято постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про створення спеціалізованих шкіл-інтернатів при державних університетах. Цього ж року у Харкові місцевими органами було створено середню школу № 27 у складі 9-11 класів для поглибленого вивчення фізики й математики при державному університеті. З 1966 р. школа працювала у складі 7-10 класів під назвою фізико-математичної школи (школа існує до сьогодні під назвою Комунальний заклад «Харківський фізико-математичний лицей № 27 Харківської міської ради).

Примітними є результати перевірки цієї школи у січні 1972 р., яка виявила серйозні недоліки у «комплектуванні контингентів, ідейно-політичного та трудового виховання». Так, склад учнів школи не відповідав соціальному та національному складу населення Харкова. В 1971-1972 н. р. в школі № 27 навчалося 812 учнів, із них дітей робітників – 11,5%, дітей службовців – 90%, військовослужбовців – 8,5%. У той же час робітничий клас Харкова складав 70% до загальної кількості працюючого населення [40, арк. 51].

Крім того, перевіряючи органи відзначали, що склад школярів також не відбиває національного складу населення міста. В школі навчалося дітей української національності – 238 чол. (23,9% від загальної чисельності учнів), дітей російської національності – 299 чол. (37%), єврейської національності – 254 (31,2), інших – 21 чол. (2,5%). У цей час населення Харкова за національним складом розподілялося так: українці – 49,4%, росіяни – 41,8%, євреї – 6,1%. Також серед 7 учителів математики школи 4 були єврейської національності [40, арк. 52].

Однак, навряд чи піклування про дотримання національного чи соціального балансу можна вважати головним мотивом розгромної перевірки.

Справжніми причинами занепокоєння партійних інстанцій стало «вільнодумство» педагогічного колективу в ідеологічному плані. «Питання ідейності викладання навчальних дисциплін, виховання патріотичних та інтернаціональних почуттів не знайшли достатнього відображення в рішеннях партійної організації, педагогічної ради

та комсомольської організації школи. Питання авангардної ролі комуністів у навчально-виховному процесі, ідейність у викладанні основ наук, формування комуністичного світогляду та ідейної переконаності учнів, трудове виховання школярів жодного разу не виносились на партзбори» – як вирок, звучало у документі з результатами перевірки.

Місцеве райвно намагалось захищати школу, враховуючи високі позиції закладу за підсумками вступу випускників до вищих навчальних закладів (за чотири роки із 816 випускників школи вступило до вишів і військових училищ 796 чол., або 97,5 %), однак контролюючі органи залишались непохитними у своєму вердикті: «На тиждень понад план передбачено 27 год., що веде до значного перевантаження учнів. У школі порушуються режимні моменти, встановлені Статутом середньої школи, навчання у ній починається о 9:30».

«Частина питань, передбачених у плані роботи педагогічної ради школи, носить надуманий характер, наприклад, «Як вчити, щоб діти вірили вчителю, або про методи педагогічного впливу (вчителі учаться бачити й розуміти дітей)», «Нервова система та індивідуальне диференційоване навчання дітей». Документи школи, матеріали навчальних кабінетів, позакласні заходи не розкривають досягнень робітничого класу індустріального Харкова».

У провину колективу ставився той факт, що «за перше півріччя 1971-72 н. р. учителями – членами організації товариства «Знання» – прочитано 18 лекцій, з них лише 2 пов'язані з матеріалами 24 з'їзду КПРС і 24 з'їзду КП України» [40, арк. 54].

В умовах вимогливості педколективу закономірно знижувалися показники успішності учнів. Так, перевіркою було встановлено, що на кінець першого півріччя на «4» і «5» навчається 103 учні (12,7%), в т. ч. на відмінно – лише 2 учні, в той час, як у школах Харкова на 4 і 5 навчається 33% учнів. При цьому майже 100%-ий вступ до вишів не рятував школу, яка дозволила собі відрізнитися від решти середніх навчальних закладів.

Наведений приклад наочно демонструє, що питання якості навчання знаходились у градації пріоритетів значно нижче, порівняно зі слухняністю у найширшому розумінні.

Слід зауважити, що директивність, централізація і контроль не забезпечували радянську школу від надзвичайних подій, як, зокрема, харчове отруєння 10 квітня 1974 р. в міській школі № 38 м. Запоріжжя, де було виявлено ознаки отруєння у 110 учнів і 10 викладачів. 12 учнів було госпіталізовано. Джерелом отруєння стали здобні булочки виробництва комбінату № 1 тресту їдалень, які до надходження зберігались у приміщенні, обробленому отрутохімікатами [6, арк. 314-315].

Засекреченість подібних випадків із боку КДБ створювала ілюзію в суспільстві про вдаване благополуччя, на контрасті з яким сприймається нині, в умовах відкритого інформаційного простору, інформація про численні аварії і надзвичайні події.

Згідно Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям, про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР», прийнятого 24 грудня 1958 р., в народній освіті політехнізація ставала магістральною лінією. Головною метою реформи було оголошено підготовку технічно грамотних кадрів для промисловості і сільського господарства. Науково-технічна революція вимагала застосування засобів автоматизації, на новий рівень виходив розвиток приладобудування, хімічного виробництва, переоснащувався залізничний транспорт, цивільна авіація, переозброювалась армія і флот. Ці зміни вимагали професійної підготовки робітників та спеціалістів [32, с. 132].

За Законом 1958 р., замість 7-річної вводилася загальнообов'язкова 8-річна освіта. Повна середня освіта здійснювалася на основі поєднання навчання із продуктивною працею в денній або вечірній школі, або в технікумі. У 1-4 класах відновили уроки праці, скасовані в 30-х роках, у 5-7 класах ввели практичні заняття на навчально-дослідних ділянках і в початкових майстернях. Учні старших класів денних шкіл два дні на тиждень замість уроків повинні були працювати на підприємствах або в сільському господарстві. Строк навчання в школі збільшувався із 10 до 11 років.

Встановлювалася така градація навчальних закладів: восьмирічна неповна середня школа; школи робітничої і сільської молоді – вечірні середні загальноосвітні школи, в яких особи, що закінчили восьмирічну школу і працюють в одній із галузей народного господарства, отримують середню освіту й підвищують професійну кваліфікацію; середня загальноосвітня трудова політехнічна школа з виробничим навчанням; технікум [32, с. 132-143].

У ході дискусії, що розгорнулася з приводу майбутньої реформи, педагог В. О. Сухомлинський заперечував проти поглядів М. С. Хрущова на характер реформи. Сухомлинський побачив недооцінку гуманітарної складової загальної освіти. Він писав про загрозу зниження рівня загальної середньої освіти, про недостатність спецшкіл для найбільш обдарованих дітей [13, с. 97-102].

Погляди В. О. Сухомлинського поділяло багато вчителів, батьків, учнів, занепокоєних тим, що поєднання навчання з виробничою працею знижує інтелектуальну цінність навчальних предметів. Однак, ці погляди було трактовано як буржуазні. Хиби такого підходу виводились із самої природи експлуататорського суспільства та антагонізму між розумовою і фізичною працею. Засуджувався характер трудового навчання і професійної орієнтації в «буржуазній» школі. Ідеологія переконувала, що в ряді капіталістичних країн (США, Англія, Японія) учнів навчають для поділу їх на «академічно здатних» і «нездатних» із метою «орієнтувати» одних на вищу освіту, а інших – на робочі професії.

Для ідеологічного обґрунтування залучення школярів до виробничої праці знайшли ленінське положення, що не можна собі уявити ідеалу май-

бутнього суспільства без поєднання навчання з виробничою працею молодого покоління.

На практиці виникло спрощене і примітивне розуміння політехнізації як отримання школярами (причому всіма) однієї з робочих професій.

Про примітивне і просто курйозне розуміння політехнізації розповів у серпні 1968 р. директор Безводненської середньої школи Єрмошин: «На Всеросійських зборах із політехнічної освіти в школах виступав старший науковий співробітник, який навів такий приклад: «Деякі викладачі приводять учнів на навчально-дослідну ділянку, вручають лопату і говорять: «Копайте!» Учні копають, потім беруть розсаду капусти і саджають. Після цього все висмикують, землю утрамбовують і йдуть. Потім приходять інший клас, і повторюється те ж саме. Трудове навчання є, а результатів праці немає» [32, с. 135].

Відсутність матеріальної бази змушувала адміністрацію шкіл упрощувати підготовку учнів до простих робітничих професій. Відбувалася профанація професійної підготовки, дискредитація робітничих професій.

Відсутність належного фінансування, бюрократизм визначили спад реформи. У 1964 р. було вирішено повернутися до десятирічної освіти, але не відмовлятися від виробничого навчання.

Політехнічний характер освіти, необхідність мати виробничий стаж для вступу у виш природно призводили до зниження інтересу до гуманітарних предметів, які є ключовими у формуванні цінностей учнів. Детальніше зупинимося на вивченні літератури й історії.

Головними завданнями курсу української літератури було визначено «розкриття таких важливих понять, як партійність літератури, народність, метод критичного реалізму і метод соціалістичного реалізму, з'ясування суспільно-політичної ролі літератури в процесі гострої непримиримої класової боротьби на різних етапах розвитку суспільства, показу ідейно-естетичного, пізнавального й виховного значення літератури, виховання за допомогою художніх творів радянського патріотизму, інтернаціоналізму, воєвничого атеїзму, почуття дружби народів СРСР, рішучості і стійкості в боротьбі з будь-якими проявами ворожої ідеології» [41, арк. 34].

Українська література позиціонувалася як національна за формою і соціалістична за змістом.

Секретар Спілки письменників України О. С. Левада на IV з'їзді учителів Української РСР 29 березня 1977 р. сміливо висловився з приводу нової програми з української літератури в середній школі: «Слід визнати обґрунтованість критичних зауважень на адресу нашої літератури для дітей і юнацтва. Пригадуєте вірші, які намагається виубрити Майя в «Платоні Кречеті» Олександра Корнійчука:

«Барабани епохи б'ють, б'ють, б'ють

Піонери по вулиці йдуть, йдуть, йдуть,

Заводи наші ростуть, ростуть, ростуть» [35, арк. 268].

О. С. Левада визнавав: «Нічого гріха таїти, такі пустопорожні барабани інколи гуркотять в нашій літературі ще й тепер, і їх треба нещадно викреслювати з програм і підручників» [35, арк. 268].

Усвідомлюючи вагомий потенціал курсу української літератури для формування мислення, щоразу обговорення нових програм із цього предмету наражалося на критику, підтекст якої полягав у необхідності вихолощення національного субстрату. Типовими є результати аналізу відділом науки і учбових закладів ЦК КП України у жовтні 1970 р. нових програм із української літератури для 8-10 класів загальноосвітніх шкіл. Було визначено, що нова програма має низку істотних недоліків, а саме: «Слабо висвітлюються питання дружби соціалістичних націй, взаємозбагачення та взаємовпливу національних культур і літератур, питання боротьби з буржуазними націоналістичними течіями, угрупованнями, в ході яких гартувалася молода українська література» [41, арк. 34].

До програми з російської літератури для 8-10 класів загальноосвітніх шкіл претензії полягали в іншому ракурсі – «Не підкреслено значення постанов партії з питань літератури і мистецтва» [41, арк. 38].

Вивчення історії у школі обґрунтовано вважається одним із суттєвих чинників формування національної ідентичності та самосвідомості.

Відповідно до постанови ЦК КПКР та Ради Міністрів СРСР «Про деякі зміни у викладанні історії» (1959) було доручено ЦК Компартіям і Радам Міністрів союзних республік розглянути питання «про вивчення історії союзної республіки в школах» [45]. Згідно з постановою ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР «Про деякі зміни у викладанні історії в школах УРСР» (1960) у 7-10 класах запроваджувалося вивчення історії УРСР в рамках курсу з історії СРСР.

Фрагментарне вивчення історії України використовувалося для вихолощування національних почуттів, сформованих у окремих випадках сімейним вихованням, іншими чинниками. Однак, для частини школярів властивим було відчуття протиріччя і пошук істини. Олексій Гарань згадує: «Коли в школі з'являється історія України (підручники були, а предмет такий не викладався!), то починаєш дивитися на історичні карти: Київська Русь, українське козацтво тощо. Зрозуміло, що все це подавалося під абсолютно одним кутом зору, тобто «український народ спав і мріяв, про те щоб возз'єднатися з Росією, про це мріяв і Богдан Хмельницький». Ясно, що це не ставилося під сумнів, але, принаймні, читав, щось дивився на картах, тобто звідти вже з'являлося усвідомлення, що це є Україна, що ти є частинкою чогось більшого, і що у батька в паспорті в графі «національність» написано українець» [17].

Теза про розчинення української історії в загальнорадянському контексті на рівні викладання у школі вже знайшла своє фактографічне доведен-

ня в історіографії. Примітною є довготривалість цього процесу і очевидні згубні наслідки для українського державотворення.

Навіть в умовах перебудови, за результатами перевірки роботи відділів народної освіти, шкіл, дошкільних закладів Донецької області за 1987 рік йшлося: «У більшості перевірених шкіл не виконуються належним чином вимоги програм про вивчення історії УРСР у курсі історії СРСР. Частина вчителів не має чіткого уявлення про основні методичні шляхи, які забезпечують зв'язок вивчення історії республіки із загальним курсом історії СРСР. При виставлянні оцінок з історії не завжди враховується знання учнями матеріалу з історії УРСР. Мають місце випадки, коли не проводяться уроки з історії Донецької області. Так, були пропущені уроки «Наш край у древності» в 7 кл. СШ № 43, 61 і 4 кл. СШ № 43» [36, арк. 50].

На хвилі суверенізації України 1990 року відомий педагог, літературознавець Борис Степанишин у журналі «Українська культура» емоційно писав: «Діюча в нас система освіти – чи не єдина в світі, у якій від дітей прихована (аж до невпізнання спалюжена) рідна історія. Як прямий наслідок цього вандалізму, цього морального злочину бюрократів-шовіністів маємо мільйони манкрутів, безбатченків, духовних кастратів», начисто позбутих національної свідомості, національної гордості» [30].

Рефлексії щодо стану шкільної історичної освіти в Україні потрапляють наприкінці 80-х рр. на сторінки самвидавської періодики. У статті, опублікованій 1990 р. в газеті Горохівського осередку Руху і УГС «Вітер надії», яскраво описується цей вплив на формування свідомості: «Майже повністю відсутні елементи виховання дітей як членів нації, народу. В підручниках історії, наприклад, половину змісту перевернуто, історичні факти подаються в соусі русофільства та шовіністичного догматизму. Ні натяку про національний колорит, епос, традиції, пісенність. Випускник школи часто дивується, коли йому розповідають про невігідні для марксистсько-ленінської ідеології періоди історії його народу. Зате найбільше зусиль докладається для того, щоб виховати майбутнього чиновника, апаратника. У школі існує своя ієрархічна драбина: жовтень – піонер – комсомолець, із перспективою в КПКР. Політичне виховання теж «на висоті». Стіни в школах обвішані портретами вождя і натхненника, особу якого подають дітям у вигляді новітнього бога. Безліч пісеньок, віршиків, речівок, оповідань прославляють невмирущого, неперевершеного, неповторного. І все це дитина повинна завчати, переповідати, і за це одержує свою оцінку. Стенди на стінах пістрявіють безликими лозунгами, цитатами різноманітних партійних з'їздів, промовама чергових вождів» [31].

Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. частина освітян, сповнених реформаторського духу, критикували зміст радянської освіти за відсутність компетентнісного підходу, який лише 2017 р. за-

кладений у концепцію «Нова українська школа».

Доцент Запорізького державного університету Л. Сіднев писав: «Кому з нас школа дала хоча б елементарні знання з галузі психології людських взаємин? Як готувала до майбутнього подружнього життя, материнства і батьківства? Що дала в галузі правових знань, чи маємо найелементарніше уявлення про адміністративне право, про гарантії наших свобод, людської гідності? Що таке раціональне харчування, якою має бути їжа щодо калорійності, співвідношення білків, жирів, вуглеводів, які вітаміни потрібні з урахуванням умов праці, професій і способу життя? Чи можемо сказати, що в нас вихована екологічна культура? Чи озброєні ми економічними знаннями? Чи багато людей, які вийшли зі школи, завдяки її зусиллям здорові і фізично розвинуті? Як озброїла школа знаннями в галузі гігієни, здорового способу життя, сексології?» [29, с. 105].

Декларуючи братську дружбу між народами СРСР, радянська школа формувала її квазіваріант, виводячи почуття дружби не стільки від позитивів взаємної співпраці, співжиття, а через ненависть, через загрозу тим, хто посміє заперечити факт такої дружби. У матеріалі до теми «Рости і вихувати полум'яних патріотів соціалістичної Батьківщини» В. О. Сухомлинський у жовтні 1957 р. зазначав: «Почуття ненависті до того, хто зазіхає на дружбу народів нашої країни, хто намагається посіяти недовіру й підозріливість між ними, повинно бути однією з найголовніших рис національного характеру наших вихованців. Той, хто намагався б відірвати Україну від великої братньої родини радянських народів, від великого російського народу – той є заклятим ворогом українського народу й не може називатися українцем. Наші вихованці не тільки повинні це знати, але й бути готовими до боротьби проти того, хто спробував би посіяти ворожнечу між народами нашої країни, посіяти недовіру до братських народів нашої країни» [43, арк. 75].

Окрім іншого, самодостатність будь-якого українця виводилася через його зв'язок із російським народом, а єдиним способом існування й розвитку українського народу є виключно знаходження у сім'ї народів СРСР на чолі з російським народом. Ця аксіома мала сприйматися на підсвідомому рівні, враховуючи, що у шкільному віці рівень критичного мислення ще недостатній, а догматизм радянської моделі освіти блокував розвиток такого мислення у зародковому вигляді.

Засобом формування «дружби народів» виступало використання російської мови як мови міжнародного спілкування, що *de facto* в 1950–1980-х рр. із різною інтенсивністю та масштабом набувало змісту русифікації.

Питання русифікаторської політики, зокрема на рівні освіти, достатньо описані в історіографії. Закцентуємо увагу на реперних точках цих процесів.

Радою Міністрів СРСР 9 травня 1955 р. було видано розпорядження № 3947-р, згідно з яким

було звільнено учнів початкових, семирічних і середніх шкіл у союзних республіках (крім РРФСР) від обов'язкового вивчення мови корінної національності союзної республіки, якщо ця мова для них не є рідною і навчання в школі проводиться не мовою цієї республіки [39, арк. 30].

Іншим розпорядженням Ради Міністрів СРСР від 23 червня 1955 р. № 4974-р, ухваленого як додаток до попереднього документа, було визначено, що у зв'язку з тим, що в школах Української РСР із російською мовою викладання навчаються, головним чином, діти корінного населення республіки, доручити Раді Міністрів Української РСР вирішити питання викладання української мови в школах Української РСР із російською мовою навчання і установити порядок звільнення від обов'язкового вивчення української мови в цих школах учнів, що прибувають із інших республік [39, арк. 30].

Наказ Міністра освіти УРСР від 17 серпня 1955 р. №321 конкретизував, що «учнів, які прибувають з інших союзних республік і вступають до 2-5 класів шкіл із російською мовою викладання, переводити до старших класів перші три навчальні роки з часу вступу їх до шкіл УРСР незалежно від оцінок знань з української мови».

Ці позиції було закріплено ухваленим 17 квітня 1959 р. Верховною Радою УРСР Законом «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» [11]. Стаття 9 цього нормативного акту вказувала: «Навчання в школах Української РСР здійснюється рідною мовою учнів. У школу з якою мовою навчання віддавати своїх дітей вирішують батьки. Вивчення однієї з мов народів СРСР, якою не провадиться викладання в даній школі, здійснюється за бажанням батьків і учнів при наявності відповідних контингентів».

Свідченням поступової русифікації шкіл є статистичні дані, що у динаміці демонструють тенденцію витіснення української мови з освітнього простору.

Так, у республіці українською в системі масових загальноосвітніх шкіл навчалася: в 1959-1960 навчальному році – 70,6 відсотка учнів, в 1970-1971 – 60,4 %; в 1976-1977 – 57,8%. Російською мовою відповідно – 28,6%; 38,8%; 41,3% [39, арк. 30].

Найбільше шкіл із російською мовою знаходилося в обласних та індустріальних центрах. Так, у Ворошиловграді з 54 шкіл навчання російською мовою провадилося у 51, в Запоріжжі – з 99 – у 80, в Харкові – зі 144 – у 139, в Києві з 222 – у 106, в містах Жданові, Макіївці, Рубіжному та деяких інших в усіх школах навчання ведеться російською [39, арк. 30].

Для вивчення російської мови у школі створювалися привілейовані умови, як щодо кількості відведених годин, так і можливостей поділу класів на групи.

Нижче наведена таблиця, яка демонструє кількість годин, відведених на вивчення української і російської мови в середніх загальноосвітніх шко-

лах на 1973-1974 н. р. в школах із російською мовою навчання [39, арк. 43]

За підписом Міністра освіти УРСР Олександр Маринича 1 лютого 1974 р. було спрямовано листа завідуючим обласними, Київським і Севастопольським міським відділам народної освіти, в якому йшлося, що «інспекторською перевіркою виявлені факти, коли окремі керівники шкіл і відділів народної освіти допускають порушення ст. 20 «Ос-

нов законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту», відмовляючи в проханні громадянам про звільнення їх дітей від вивчення української мови». Міністерство освіти УРСР зобов'язувало встановити суворий контроль за дотриманням керівниками встановленого порядку добровільності вивчення української мови учнями шкіл, в яких викладання ведеться російською [39, арк. 44].

Мова	Класи										Всього
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
Російська мова	12	9	9	4	4	3	2	2	-	0-1	45,5
Українська мова	-	3	3	3	4	2	2	2	-	1-0	19,5

«Другорядність» української мови в градації престижності, важливості для кар'єрного зростання, збереження за її носіями в урбанізованому середовищі Півдня і Сходу України тавра «сільських» та «архаїчних» громадян, локальність сфер її застосування та інші аспекти заперечували як органічний розвиток української мови, так і шкільний вимір її викладання й вивчення.

Відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 10 листопада 1966 р. № 874 та постанови Ради Міністрів СРСР від 13 жовтня 1978 № 835 у загальноосвітніх школах, професійно-технічних і педагогічних училищах республіки з українською мовою навчання на уроках російської мови і літератури проводиться поділ класів (груп) на дві групи (підгрупи) [38, арк. 182].

Лише в січні 1989 р., в умовах перебудовних процесів, ЦК Компартії України своєю постановою затвердив заходи щодо поліпшення інтернаціонального і патріотичного виховання населення в республіці, якою, зокрема, передбачено введення поділу класів (груп) на дві групи (підгрупи) при вивченні української мови і літератури у навчальних закладах із російською мовою навчання при наявності у них відповідних умов, зокрема педагогічних кадрів та класних приміщень.

Закономірною реакцією середньостатистичного школяра було відторгнення української мови як інструменту комунікації і утилітарне ставлення до неї крізь призму предмета у школі (у період, коли нормативно не існувало можливостей звільнення від її вивчення).

В інтерв'ю Євген Гаєв каже: «Я приїхав із Півночі, виховувався у російськомовній культурі. Коли в школі ми вчили українську мову, її настільки паршиво викладали, що це породжувало заперечення. Все те, що змушували читати українською, було набагато гіршим від російських текстів» [16].

Таке ставлення, як правило, солідаризувалось із позицією батьків: «Оскільки це був центральний

Київ, центральні дворики, то багато моїх друзів і у дворі, і в школі, були євреї. І от, пам'ятаю, як колись в чергах (а тоді ж були черги за всім: за ковбасою, за м'ясом, потім за молочкою, бо «дефіцит») я почув як одного з покупців у черзі назвали «жидом». Тоді я прийшов і спитав, що це таке, і чому, власне, євреїв так називають (а в СРСР, на відміну від Польщі, слово «жид» набуло лайливого значення). А тоді запитав: «А ми хто? Ми ж – українці?». А тоді питання: «А чому говоримо російською мовою? Тато, а чому ти мене віддав до російської школи?». А відповідь була проста: «Тобі потрібна для життя і майбутньої роботи російська мова» (отак, читай: а без української прожити можна). Ба більше, в 70-х рр. (за першого секретаря ЦК КПУ Щербицького) від вивчення української в школі можна було відмовитися: спочатку дітям військових (які переїжджали постійно з однієї республіки до іншої, а потім і іншим: достатньо було батькам написати заяву (!)), – згадує Олексій Гарань [17].

В період перебудови, суголосно процесам демократизації і гласності, глорифікація шкільної системи в СРСР стала дедалі частіше сполучатися з критикою її окремих елементів. Відомий педагог і психолог, народний депутат СРСР Шалва Амонашвілі у виступі на Першому з'їзді народних депутатів СРСР 2 червня 1989 р. відкрито визнав багаторічні ерозії і вади радянської моделі освіти, назвавши школу авторитарною. «Вочевидь, це закономірне явище, тому що протягом багатьох років авторитаризм панував у всій нашій країні. І цей авторитаризм, як у дзеркалі, відбився й у школі теж. Тиск на дітей, кінєць волі, немає думки, живої думки. А вчитель як найголовніша фігура, як авторитет постає перед дітьми. І, до речі сказати, виникає такий парадокс: із одного боку, учитель – найбільш налякана людина в нашій країні, тому що над ним завжди стояла дуже широка мережа й система: інспектура і накази, постанови. Все це обмежувало рух учителя до живої думки. І з іншо-

го боку – ця налякана людина залякує своїх учнів у класі» [1].

Ш. Амонашвілі проводить важливу лінію зв'язку між формуванням особистості в радянській школі з подіями в Тбілісі у квітні 1989 р. та процесами суверенізації республік СРСР. За його словами, «Саме авторитаризм, вочевидь, і вплинув на події, які відбуваються і в Тбілісі, і в інших місцях, тому що дитина, вихована в таких умовах, зараз знаходить волю своїм почуттям, і ця воля проявляється у різних аспектах, у різних сферах» [1].

Кроком на шляху децентралізації радянської школи стало ухвалення Закону УРСР «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування» (введений в дію 5 грудня 1990 р.), який вивів місцеві освітянські органи управління з-під підпорядкування Міносвіти УРСР. Стаття 28 закону визначала, що організація надання методичної допомоги школам покладається на сільську, селищну, міську раду народних депутатів [25].

Однак, традиція централізації радянської школи настільки вкорінилася, що після ухвалення Закону Міністерство гостро відреагувало на такий крок і спробувало повернути свої повноваження.

Міністр І. Я. Зязюн 2 січня 1991 р. зазначав, що «В результаті стає проблематичною роль Міносвіти УРСР як органу, що відповідає за реалізацію державної політики в сфері освіти, необхідно не допустити перетворення Міністерства на формальний, фактично безвладний орган управління» [37, арк. 4].

Для доведення своєї правоти Міністерство маніпулювало європейським досвідом, який стосувався інших освітніх моделей і систем. «В останні десятиріччя в розвинутих країнах утворені або посилені міністерства освіти як федеральні, так і земельні, провінційні, штатів тощо. Наприклад, у США в 1979 р. створено Міністерство освіти, а роком раніше був прийнятий закон про Генерального інспектора освіти. Загальною роллю «інспекторів її величності» Міністерства освіти і науки Англії. Інститут інспекторів існує в Міністерстві освіти Японії. У ФРН з 1969 р. функціонує федеральне Міністерство освіти і на-

уки. Чисельність апарату Міністерства національної освіти Франції досягає 2 тис. чол.», – говорив Міністр [37, арк. 3-4].

Висновки.

Радянська школа протягом другої половини ХХ ст. залишалась могутнім інструментом виховання «нової радянської людини» і «будівничого комунізму».

Радянську шкільну модель можна розглядати як гнучку тактику взаємних поступок, коли шкільна влада, наприклад, закривала очі на певні проступки, щоб мати можливість робити вигляд, що все контролює і шкільна модель функціонує нормально.

Дотримання зовнішніх норм поведінки гарантувало можливість певної свободи особистості, що відкривало шлях до побудови кар'єри, успішного входження в соціум, побудови безхмарного майбутнього.

Сам режим не вимагав, щоб молода людина широко вірила в офіційні догми. Завдання полягало у належному, «радянському» способі «правильної» поведінки. Вчителі і учні знали, коли й що говорити, а коли мовчати.

Реальна та ілюзорна системи співіснували, не заважаючи одна одній. Така ситуація змалку накладала свій відбиток на психіку людей. Пристосування до двох паралельних життів – реального й ілюзорного – викликало роздвоєння особистості, що, з точки зору соціальної психології, є хворобливим станом. Принципово важливою вважаємо думку дослідників П. Вайля і О. Геніса, які стверджують, що скільки б людина не переконувалась у брехливості шкільних постулатів, вона усе життя рахувалася з ними [3, с. 121].

Разом із тим в умовах «відлиги» та «застою» процес «комуністичного виховання» мав меншу результативність, порівняно з періодом 1930-40-х рр., що пов'язано зі зневірою старшого покоління в ідеалах постреволюційного та післявоєнного суспільства, що відбилась на школі як соціальному інституті. У цьому контексті неподиночними ставали прояви нонконформізму та «виходу за межі» серед школярів, доводячи утопічність спроб конструювання «нової радянської людини».

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Амонашвили Ш. А. Правда нужна всем / Ш. А. Амонашвили // Учительская газета. – 1989.
2. Бронфенбреннер Ури. Два мира детства: Дети в США и СССР: Пер. с англ. / Ури Бронфенбреннер. – М.: Прогресс, 1976. – 167 с.
3. Вайль П. 60-е: мир советского человека / П. Вайль, А. Генис. – М.: Новое лит. обозрение, 1998. – 358 с.
4. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 950: Доклады, представления и специальные сообщения органов госбезопасности в партийные и правительственные органы (1966).
5. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 963: Доклады, представления и специальные сообщения органов госбезопасности в партийные и правительственные органы (1968). – 408 арк.
6. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 1033: С подлинниками докладных записок спецсообщений и информсообщений (возврат из ЦК КПУ) (1974). – 248 арк.
7. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 944: Доклады, представления, спецсообщения органов госбезопасности в партийные и правительственные органы (1965). – 249 арк.
8. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 961: Доклады, представления и специальные сообщения органов госбезопасности в партийные и правительственные органы (1968). – 311 арк.

9. ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.1. – Спр. 964. Доклады, представления и специальные сообщения органов госбезопасности в партийные и правительственные органы (1968). – 327 арк.
10. Геллер М. Машина и винтики. История формирования советского человека / М. Геллер. – М.: МИК, 1994. – 336 с. Режим доступа: http://krotov.info/library/04_g/el/gell_21.htm
11. Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР. – Київ: Рад. шк., 1959. – 26 с.
12. Иваницкая Е. Н. Один на один с государственной ложью. Становление общественно-политических убеждений позднесоветских поколений в условиях государственной идеологии / Е. Н. Иваницкая. – М.: Издательские решения, 2016. – 332 с.
13. Из творческого наследия В. Сухомлинского // Советская педагогика. – 1988. – № 3. – С. 97-102.
14. Інтерв'ю Ю. О. Каганова з А. Олексієнком. 01.08.2017.
15. Інтерв'ю Ю. О. Каганова з Г. В. Семеновим. 09.08.2017.
16. Інтерв'ю Ю. О. Каганова з Є. О. Гасвим. 08.08.2017.
17. Інтерв'ю Ю. О. Каганова з О. В. Гаранєм. 20.08.2017.
18. Інтерв'ю Ю. О. Каганова з С. І. Горбачовим. 14.08.2017.
19. Інтерв'ю Ю. О. Каганова з С. М. Цаликом. 31.07.2017.
20. Каганов Ю. О. Радянський мовний дискурс: політико-ідеологічні особливості та протидія / Ю. О. Каганов // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2012. – Вип. XXXII. – С. 267-272.
21. Келли К. «Школьный вальс»: повседневная жизнь советской школы в послесталинское время / К. Келли // Антропологический форум. – 2004. – № 1. – С. 104-155. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/shkolnyu-vals-povsednevnaia-zhizn-sovetskoy-shkoly-v-poslestalinskoe-vremya.pdf>
22. Ліфтон Р. Д. Технологія «промивки мізків»: психологія тоталітаризму / Р. Д. Ліфтон. – Харків: Віват, 2015. – 416 с.
23. Макаренко А. С. Педагогические работы. 1936-1939 (Педагогические сочинения в 8 томах). Т. 4. – М.: Директ-Медиа, 2014. – 566 с.
24. Маслинский К. Конференция «Антропология советской школы: культурные универсалии и провинциальные практики» / К. Маслинский // Вестник Пермского университета. Серия История. – 2010. – № 2. – С. 448-456.
25. Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування. Режим доступа: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/533-12/ed19901207/page2>
26. Про реформу загальноосвітньої і професійної школи. – Київ: Політвидав України, 1984. – 110 с.
27. Радянська школа. – 1977. – № 5. – С. 11.
28. Сермяжко Е. И. Общественно-государственное и семейное воспитание: возможности и перспективы (заметки) / Е. И. Сермяжко // Веснік Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. А. Куляшова. Серыя С. Псіхалага-педагагічныя навукі: педагогіка, псіхалогія, методыка. – 2013. – № 2. – С. 5-18.
29. Сиднев Л. Н. Диалектика воспитания. Проблемы формирования новой концепции / Л. Н. Сиднев. – Киев: Лыбидь, 1990. – 134 с.
30. Степанишин Б. Реформа освіти: за національне шкільництво // Українська культура. – 1990. – № 1. – С. 1-3
31. Степовий А. Совітське шкільництво // Вітер надії: Видання Горохівського осередку РУХу та УГС. – 1990. – № 2. – С. 4.
32. Сулима И. И. Реформа школы 1958 года: замысел и результаты / И. И. Сулима, Э. М. Фильченкова // Школа советского общества: опыт политической истории. По материалам Нижегородской области. – Нижний Новгород, 1997. – С. 132-143.
33. Хархордин О. Обличать и лицемерить: генеалогия российской личности / О. Хархордин. – [изд. 2-е]. – СПб: Изд-во Европейского ун-та в Санкт-Петербурге, 2016. – 508 с.
34. ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 8876: Стенограмма IV Всесоюзных педагогических чтаний «Совместная работа школы, семьи и общественности по коммунистическому воспитанию детей и молодежи». 26.03.1976. – 190 арк.
35. ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 8928: Стенограмма IV з'їзду учителів Української РСР. 29 березня 1977. 306 арк.
36. ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 9329. Довідки про результати перевірки роботи відділів народної освіти, шкіл, дошкільних закладів та про розвиток народної освіти за 1987 рік. – 203 арк.
37. ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп. 17. – Спр. 121: Документи, направлені до Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР та інші державні органи з питань народної освіти (інформація, листування) (1991). – 161 арк.
38. ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп. 17. – Спр. 42. Документи, направлені до Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР, ЦК Компартії України та інші державні органи, з питань народної освіти (інформація, листування) (1989). – 201 арк.
39. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 1039: Письма в ЦК КПСС, записки отделов ЦК Компартии Украины, информация обкомов партии о совещании работников высшей школы Украинской ССР, о некоторых вопросах дальнейшего совершенствования подготовки кадров для зарубежных стран и по другим вопросам (1974). – 110 арк.
40. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 516: Письмо в ЦК КПСС о группе ученых УССР, рекомендуемых для участия в выборах на объявленные АМН СССР вакансии, о создании Крымского госуниверситета, справки отделов ЦК КПУ, письма и информации некоторых обкомов Компартии Украины, АН УССР и других организаций

- об идейно-воспитательной работе среди учащихся общеобразовательных школ, о работе высших учебных заведений и другие вопросы. 22.01.1971 – 28.01.1972. – 65 арк.
41. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 367: Исходящее письмо в ЦК КПСС, справка отдела науки ЦК Компартии Украины, письма КГБ при СМ УССР, ЦСУ УССР – о работе Киевского Госуниверситета, о правилах приема в вузы, о программах русской и украинской литературы в средней школе и другим вопросам (1970). – 42 арк.
42. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 719: Информации, докладные записки и справки отдела школ ЦК, обкомов КП Украины – о состоянии производственного обучения в школах республики (1957). – 283 арк.
43. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 721: Информация, докладные записки и справки обкомов КП Украины – о состоянии идейно-воспитательной работы среди учащейся молодежи (1957). – 324 арк.
44. ЦДАГО. – Ф.1. – Оп. 25. – Спр. 1686: Письма в ЦК КПСС о проведении сессии общего собрания Академии наук Украинской ССР, о работе Академии наук Украинской ССР по созданию новых технологий на основе фундаментальных исследований, справки отдела науки и учебных заведений ЦК Компартии Украины по вопросам работы научных учреждений, высших и средних специальных учебных заведений профессионально-технического обучения, об организации государственного университета в г. Запорожье и другим вопросам (1978-1979). – 131 арк.
45. Центральный комитет КПСС. Совет Министров СССР. Постановление от 8 октября 1959 г. N 1162 «О некоторых изменениях в преподавании истории в школах». Режим доступа: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=38088#0>
46. Юрчак А. Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение / А. Юрчак; предисл. А. Беляева; пер. с англ. – М.: Новое литературное обозрение, 2014. – 604 с.

REFERENCES

1. Amonashvili, Sh.A. (1989). Pravda nuzhna vsem [Everybody needs the truth]. *Uchitelskaia gazeta*, 6 iunია [in Russian].
2. Bronfenbrenner, Ury (1976). *Dva myra detstva: Dety v SSHa y SSSR [Two Worlds of Childhood: Children in the USA and USSR]*. Moscow, 167 [in Russian].
3. Vail, P. & Genis, A. (1998). *60-e: mir sovetskogo cheloveka [60th: the world of the Soviet human]*. Moscow, 1998, 358 [in Russian].
4. GDA SBU [State Archives Department of the Security Service of Ukraine]. St. 16. D. 1, 950. «*Doklady, predstavleniia i spetsialnye soobshcheniia organov gosbezopasnosti v partiinye i pravitelstvennye organy*» (1966) [in Russian].
5. GDA SBU [State Archives Department of the Security Service of Ukraine]. St. 16. D. 1, 963. «*Doklady, predstavleniia i spetsialnye soobshcheniia organov gosbezopasnosti v partiinye i pravitelstvennye organy*» (1968), 408 [in Russian].
6. GDA SBU [State Archives Department of the Security Service of Ukraine]. St.16. D. 1, 1033 «*S podlinnikami dokladnykh zapisok spetssoobshchenii i informsoobshchenii (vozvrat iz Tsk KPU)*» (1974), 248 [in Russian].
7. GDA SBU [State Archives Department of the Security Service of Ukraine]. St. 16. D. 1, 944 «*Doklady, predstavleniia, spetssoobshcheniia organov gosbezopasnosti v partiinye i pravitelstvennye organy*» (1965), 249 [in Russian].
8. GDA SBU [State Archives Department of the Security Service of Ukraine]. St. 16. D. 1, 961. «*Doklady, predstavleniia i spetsialnye soobshcheniia organov gosbezopasnosti v partiinye i pravitelstvennye organy*» (1968), 311 [in Russian].
9. GDA SBU [State Archives Department of the Security Service of Ukraine]. St.16. D.1, 964. «*Doklady, predstavleniia i spetsialnye soobshcheniia organov gosbezopasnosti v partiinye i pravitelstvennye organy*» (1968), 327 [in Russian].
10. Gheller, M. (1994). *Mashyna y vyntyky. Ystoryja formirovaniia sovetskogo cheloveka [A Machine and its Screws: History of a Soviet Person Formation]*. Moscow, 336. Retrieved from: http://krotov.info/library/04_g/el/gell_21.htm [in Russian].
11. *Zakon pro zmichennja zv'jazku shkoly z zhyttjam i pro dalshyj rozvytok systemy narodnoji osvity v Ukraïns'kij RSR [The Law on Improving Connections between School and Life and on Further Development of Public Education in the Ukrainian Soviet Socialist Republic]* (1959). Kyiv, 26 [in Russian].
12. Ivanitckaia, E.N. (2016). *Odin na odin s gosudarstvennoi lozhiu. Stanovlenie obshchestvenno-politicheskikh ubezhdenniï pozdnesovetskikh pokolenii v usloviiakh gosudarstvennoi ideologii [One by one with a state lie. Formation of socio-political convictions of the late Soviet generations in the conditions of state ideology]*. Moscow, 332 [in Russian].
13. Iz tvorcheskogo nasledia V. Sukhomlinskogo [From V. Sukhomlinsky's Creative Heritage] (1988). *Sovetskaia pedagogika*, 3, 97-102 [in Russian].
14. Interv'ju Ju.O. Kahanova z A. Oleksienkom [Interview with Anatolii Oleksienko by Yurii Kahanov]. 01.08.2017.
15. Interv'ju Ju.O. Kahanova z Gh.V. Semenovym. [Interview with Hennadii Semenov by Yurii Kahanov]. 09.08.2017.
16. Interv'ju Ju.O. Kahanova z Je.O. Ghajevym. [Interview with Evhenii Gaev by Yurii Kahanov]. 08.08.2017.
17. Interv'ju Ju.O. Kahanova z O.V. Gharanjem. [Interview with Oleksii Garan by Yurii Kahanov]. 20.08.2017.
18. Interv'ju Ju.O. Kahanova z S.I. Ghorbachovym. [Interview with Serhii Gorbachov by Yurii Kahanov]. 14.08.2017.
19. Interv'ju Ju.O. Kahanova z S.M. Calykom. [Interview with Stanislav Calyk by Yurii Kahanov]. 31.07.2017.
20. Kahanov, Ju.O. (2012). Radjans'kij movnyj dyskurs: polityko-ideologhichni osoblyvosti ta protydiia. [Soviet linguistic discourse: political and ideological peculiarities and opposition]. *Naukovi praci istorychnogho fakul'tetu Zaporizkoghho nacional'nogho universytetu – Scientific works of the historical faculty of Zaporizhzhya National University*. Zaporizhzhja, XXXII, 267-272 [in Ukrainian].

21. Kelli, K. (2004). «Shkolnyi vals»: povsednevnaia zhizn sovetskoi shkoly v poslestalinskoe vremia [«School waltz»: everyday life of the Soviet school in the post-Stalin period]. *Anthropologicheskii forum – Anthropological forum*, 1, 104-155. Retrieved from: <https://cyberleninka.ru/article/n/shkolnyy-vals-povsednevnaia-zhizn-sovetskoy-shkoly-v-poslestalinskoe-vremya.pdf> [in Russian].
22. Lifton, R.D. (2015). *Tekhnologhija «promyvky mizkiv»: psykholohhija totalitaryzmu. [Technology of brainwashing. Psychology of totalitarianism]*. Kharkiv, 416 [in Russian].
23. Makarenko, A.S. (2014). *Pedagoghycheskye raboty. 1936-1939. Pedagoghycheskye sochyneniya v 8 tomakh [Works on Pedagogy. 1936-1939. Essays on Pedagogy in 8 Volumes]*. Moscow, 4, 566 [in Russian].
24. Maslinskii, K. (2010). Konferentsiia «Antropologhiiia sovetskoi shkoly: kulturnye universalii i provintzialnye praktiki» [Conference «Anthropology of the Soviet School: Cultural Universals and Provincial Practices»]. *Vestnik Permskogo universiteta. Seriiia Istoriia – Bulletin of Perm University. History Series*, 2, 448-456 [in Russian].
25. *Pro miscevi Rady narodnykh deputativ ta misceve i reghionaljne samovrjaduvannja [On Local Councils of People's Deputies and Local and Regional Self-Administration]*. Retrieved from: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/533-12/ed19901207/page2> [in Ukrainian].
26. *Pro reformu zagaljnoosvitnjoji i profesijnioji shkoly [On Reform of Secondary and Professional School]* (1984). Kyiv, 110 [in Ukrainian].
27. *Radjansjka shkola (1977)*, 5, 11 [in Ukrainian].
28. Sermjajzhko, E.Y. (2013). Obshhestvenno-ghosudarstvennoe y semejnoe vospytanye: vozmozhnosty y perspektyvy (zametky) [Public-State and Family Upbringing: Opportunities and Perspectives (notes)]. *Vesnik Maghilejskagha dzjarzhajynagha yniversityta imja A.A. Kuljashova. Seryja C. Psikhologhaga-pedagoghichniya navuki: pedagoghika, psikhologhija, metodyka – Bulletin of the Mogilev State University named after AA Kuleshov. Series C. Psychological sciences: pedagogy, psychology, technique*, 2, 5-18 [in Russian].
29. Sydnev, L.N. (1990). *Dyalektyka vospytaniya. Problemy formirovaniya novoj koncepcyy [Dialectics of Upbringing. Problems of New Framework Formation]*. Kyiv, 134 [in Russian].
30. Stepanyshyn, B. (1990). Reforma osvity: za nacionaljne shkilnyctvo [Educational Reform: For State Schooling]. *Ukrajinsjka kuljtura – Ukrainian culture*, 1, 1-3 [in Ukrainian].
31. Stepovyj, A. (1990). Sovitsjke shkilnyctvo [Soviet Schooling]. *Viter nadiji: Vydannja Ghorokhivskogho oseredku RUKhu ta UGhS – The Wind of Hope: Edition of the Gorokhovskiy Center of the Rukh and UGS*, 2, 4 [in Ukrainian].
32. Sulyma, Y.Y. & Fil'chenkova, E.M. (1997). *Reforma shkoly 1958 ghoda: zamysel y rezuljaty. Shkola sovetskogho obshhestva: opyt polytycheskoj ystoriy. Po materyalam Nyzheghorodskoj oblasti [1958 School Reform: Intentions and Results. School of Soviet Society: Experience of Political History. On Reports on Nizhniy Novgorod Oblast]*. Nyzhnyj Novghorod, 132-143 [in Russian].
33. Kharkhordyn, O. (2016). *Oblychatj y lycemerytj: ghenealoghija rossyjskoj lychnosti [To reveal and to hypocrite. Genealogy of the Russian personality]*. St. Petersburg, 508 [in Russian].
34. TcDAVO [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine]. St. 166. D. 15, 8876 «*Stenograma IV Vsesoiuznykh pedagogichnikh chitan «Sovmestnaia rabota shkoly, semi i obshchestvennosti po kommunisticheskomu vospitaniiu detei i molodezhi»*. 26.03.1976, 190 [in Russian].
35. TcDAVO [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine]. St. 166. D. 15, 8928 «*Stenograma IV zizdu uchiteliv Ukraïnskoï RSR»*. 29 bereznia 1977, 306 [in Ukrainian].
36. TcDAVO [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine]. St. 166. D. 15, 9329 «*Dovidki pro rezuljaty perevirki roboti viddiliv narodnoï osviti, shkil, doshkilnikh zakladiv ta pro rozvitok narodnoï osviti za 1987 rik»*, 203 [in Ukrainian].
37. TcDAVO [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine]. St. 166. D. 17, 121 «*Dokumenti, napravleni do Verkhovnoï Radi URSS, Radi Ministriv URSS ta inshi derzhavni organi z pitan narodnoï osviti (informatciia, listuvannia)*» (1991), 161 [in Ukrainian].
38. TcDAVO [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine]. St. 166. D. 17, 42 «*Dokumenti, napravleni do Verkhovnoï Radi URSS, Radi Ministriv URSS, TcK Kompartii Ukraïni ta inshi derzhavni organi, z pitan narodnoï osviti (informatciia, listuvannia)*» (1989), 201 [in Ukrainian].
39. TcDAGO [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine]. St. 1. D. 25, 1039 «*Pisma v TcK KPSS, zapiski otdelov TcK Kompartii Ukrainy, informatciia obkomov partii o soveshchanii robotnikov vysshei shkoly Ukraïnskoï SSR, o nekotorykh voprosakh dalneishego sovershenstvovaniia podgotovki kadrov dlia zarubezhnykh stran i po drugim voprosam*» (1974), 110 [in Russian].
40. TcDAGO [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine]. St. 1. D. 25, 516 «*Pismo v TcK KPSS o gruppe uchenykh USSR, rekomenduemykh dlia uchastii v vyborakh na obiavlennye AMN SSSR vakansii, o sozdanii Krymskogo gosuniversiteta, spravki otdelov TcK KPU, pisma i informatcii nekotorykh obkomov Kompartii Ukrainy, AN USSR i drugikh organizatscii ob ideino-vospitatelnoi rabote sredi uchashchikhsia obshcheobrazovatelnykh shkol, o rabote vysshikh uchebnykh zavedenii i drugie voprosy*» (1971-1972), 65 ark. [in Russian].
41. TcDAGO [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine]. St. 1. D. 25, 367 «*Iskhodiashchee pismo v TcK KPSS, spravka otdela nauki TcK Kompartii Ukrainy, pisma KGB pri SM USSR, TcSU USSR – o rabote Kievskogo Gosuniversiteta, o pravilakh priema v vuzy, o programmakh russkoi i ukraïnskoï literatury v srednei shkole i drugim voprosam*» (1970), 42. [in Russian].
42. TcDAGO [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine]. St. 1, D. 73, 719 «*Informatcii, dokladnye zapiski i spravki otdela shkol TcK, obkomov KP Ukraïny – o sostoianii proizvodstvennogo obucheniiia v shkolakh respubliki*» (1957), 283 [in Russian].
43. TcDAGO [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine]. St. 1. D. 73, 721 «*Informatciia, dokladnye zapiski i spravki obkomov KP Ukraïny – o sostoianii ideino-vospitatelnoi raboty sredi uchashcheisia molodezhi*» (1957), 324 [in Russian].

44. TsDAGO [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine]. St. 1. D. 25, Spr. 1686: *Pisma v TsK KPSS o provedenii sessii obshchego sobraniia Akademii nauk Ukrainiskoi SSR, o rabote Akademii nauk Ukrainiskoi SSR po sozdaniiu novykh tekhnologii na osnove fundamentalnykh issledovani, spravki otdela nauki i uchebnykh zavedenii TsK Kompartii Ukrainy po voprosam raboty nauchnykh uchrezhdenii, vysshikh i srednikh spetsialnykh uchebnykh zavedenii professionalno-tekhnicheskogo obucheniia, ob organizatscii gosudarstvennogo universiteta v g. Zaporozhe i drugim voprosam* (1978-1979), 131 [in Russian].
45. *Centralnij komitet KPSS. Sovet Mynystrov SSSR. Postanovlenye ot 8 oktjabrja 1959 gh. № 1162 «O nekotorykh yzmenenyakh v prepodavanii ystoriy v shkolakh» [CPSU's Central Committee. Council of Ministers of the Soviet Union. 8 October 1959 Resolution # 1162. On Some Changes in Teaching History in Schools]*. Retrieved from: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=38088#0> [in Russian].
46. Jurchak, A. (2014). *Eto bylo navseghda, poka ne konchylosj. Poslednee sovetskoe pokolenye. [Everything was forever, until it was no more: the last Soviet generation]*. Moscow, 604 [in Russian].

Каганов Юрій Олегович

Кандидат історичних наук, доцент, кафедра новітньої історії України
Запорізький національний університет
69600, Запоріжжя, вул. Жуковського, 66

Kahanov Yurii

PhD, Associate Professor, department of Modern History of Ukraine
Zaporizhzhia National University
66, Zhukovskoho Str., Zaporizhzhia, 69600, Ukraine

ORCID: 0000-0001-6889-7377

Email: znuhist@gmail.com

Цитування: Каганов Ю. О. «Діти – майбутні будівничі комунізму»: ідеологічна казуїстика шкільної освіти в Україні (1950-ті – 1991 рр.) / Ю. О. Каганов // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – №1. – С. 63-77.

Citation: Kahanov, Yu.O. (2018). «Dity – maibutni budivnychi komunizmu»: ideolohichna kazuistyka shkilnoi osvity v Ukraini (1950-ti – 1991 rr.) [«Children are the future builders of Komunism»: ideologic casuisrty of secondary school education in Ukraine (1950s–1991)]. *Scientific and theoretical almanac «Grani», 21(1)*, 63-77.

Стаття надійшла / Article arrived: 21.01.2018

Схвалено до друку / Accepted: 27.01.2018